

ΑΙ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΔΥΣΙΝ ΕΚΚΛΗΣΕΙΣ  
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΙΑ΄ ΤΟΥ ΔΡΑΓΑΤΣΗ  
ΠΡΟΣ ΣΩΤΗΡΙΑΝ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ \*

Περὶ τὰ τέλη τοῦ ἔτους 1452 ἡ θέσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶχεν ἀποβῆ ἑξαιρετικῶς κρίσιμος. Ὁ Μωάμεθ δὲν ἀπέκρυπτε πλέον τὴν πρόθεσίν του νὰ γίνῃ τὸ ταχύτερον κύριος τῆς βασιλευούσης. Τὸ Βυζάντιον δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ ἀναμένη ἄλλην βοήθειαν εἰ μὴ ἀπὸ τὴν Δύσιν. Πλὴν ὅμως εἰς τὰς χώρας τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ἡ κατάστασις πᾶν ἄλλο ἢ εὐνοϊκὴ ἦτο διὰ τὴν ὁργάνωσιν σταυροφορίας ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς. Ὁ Κάρολος Ζ΄ εὗρισκετο περὶ τὸ τέλος τῆς ἐπιχειρήσεως πρὸς ἐκδίωξιν τῶν Ἑγγλων ἐκ τῆς Γαλλίας καί, εἰς ἣν κατάστασιν ἑξαντιλήσεως εὗρισκετο τὸ βασίλειον, δὲν ἠδύνατο νὰ γίνῃ σκέψις ἀποστολῆς στρατευμάτων ἑναντίον τῶν Τούρκων. Ἡ ἡττημένη Ἑγγλία, ὅπου ἤδη ἤρχιζε καὶ ὁ πόλεμος τῶν δύο Ρόδων, οὐδόλως ἦτο διατεθειμένη νὰ ἐπέμβῃ. Ἡ γερμανικὴ Αὐτοκρατορία ὑπὸ τὸν ἀνίκανον Φρειδερίκον τὸν Γ΄ εὗρισκετο ἐν πλήρει ἀναρχίᾳ. Εἰς τὴν Βοημίαν ὁ Γεώργιος Ποντίεμπραντ ἡγεμὼν χουσίτης δὲν εἶχεν οὐδεμίαν διάθεσιν νὰ λάβῃ μέρος εἰς σταυροφορίαν κηρυσσομένην ὑπὸ τοῦ Πάπα Νικολάου τοῦ Ε΄. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς Σκανδιναvoὺς καὶ τοὺς Πολωνοὺς, οὗτοι ἠδιαφόρουν τελείως διὰ τὰ μεσογειακὰ προβλήματα. Εἰς τὴν Ἰταλίαν, τὴν ὁποίαν συνέδεον μὲ τὴν Βυζαντινὴν Αὐτοκρατορίαν τόσοι δεσμοί, ὁ ἀγὼν μεταξὺ Ἑνετίας καὶ τοῦ βασιλέως τῆς Ἀραγῶνος καὶ Νεαπόλεως, Ἀλφόνσου τοῦ Ε΄ τοῦ Μεγαλοκάρδου, παρέλυε κάθε πρόθεσιν πρὸς υπεράσπισιν τοῦ Βυζαντίου. Δύο κράτη ἐν τούτοις ἦσαν λίαν διατεθειμένα νὰ ἔλθουν εἰς βοήθειαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ δούξ τῆς Βουργουνδίας, Φίλιππος ὁ Ἁγαθός, ὁ ὁποῖος προσέφερε τὰς υπηρεσίας του εἰς τὸν Πάπαν Νικόλαον τὸν Ε΄ καὶ εἰς τὸν αὐτοκράτορα Φρειδερίκον τὸν Γ΄ καὶ ὅστις, εἰς ὑπεροχὴν τοῦ δεόντως, ἠδύνατο νὰ λάβῃ ἐνεργὸν μέρος εἰς τὴν ἀμυναν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ Οὐγγαρία, τῆς ὁποίας ὁ ἀντιβασιλεὺς Γεώργιος Οὐνυάδης, ἔχθρὸς ἀδιάλλακτος τῶν Τούρκων, ἐφαίνετο πρόθυμος νὰ ἀποδυσθῆ εἰς νέον ἀγῶνα ἑναντίον των.

\* Τὴν παρῶσαν μελέτην μετέφρασεν ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ πρωτοτύπου ἡ κυρία Εὐρυδίκη Λάππα - Ζίζικα, ἣν ὁ συγγραφεὺς θερμῶς εὐχαριστεῖ.

Παραμερίζοντες τὰς μεταξὺ τοῦ Κωνσταντίνου ΙΑ' καὶ τοῦ Πάπα Νικολάου τοῦ Ε' διεξαχθείσας διαπραγματεύσεις, θὰ ἀρκεσθῶμεν ἐνταῦθα εἰς τὴν μελέτην τῶν διαπραγματεύσεων ἐκείνων τὰς ὁποίας διεξήγαγεν ὁ Αὐτοκράτωρ μὲ τὴν Γένουαν, τὴν Οὐγγαρίαν, τὸν Ἀλφόνσον τῆς Ἀραγωνος καὶ τὸν Φρειδεरिकὸν τὸν Γ', ζητῶν συνδρομὴν διὰ τὴν ἄμυναν τῆς ἀγωνιώσης ἤδη αὐτοκρατορίας.

#### ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΑ' Ο ΔΡΑΓΑΤΗΣ ΚΑΙ Η ΓΕΝΟΥΑ

Ἡ Γένουα, ὅπως καὶ ἡ Ἑνετία, ὄφειλον νὰ ὑπεραμυνθοῦν τῶν εἰς τὴν Ἀνατολὴν θέσεων των. Ἀλλ' ἐνῶ ἡ Ἑνετία διέκοψε τὰς σχέσεις της μὲ τὸν Μωάμεθ καὶ ὑπερησπίσθη τὸ Βυζάντιον, δὲν συνέβη τὸ ἴδιον καὶ μὲ τὴν Γένουαν. Διὰ νὰ ἀντιληφθῶμεν καλῶς τὴν ἔναντι τῆς Κωνσταντινουπόλεως πολιτικὴν τῆς Γενούης, ἀνάγκη νὰ σημειωθοῦν δύο τινά : Πρῶτον, ὅτι διαφοροετικὴ ἦτο ἡ θέσις τῆς Γενούης εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἀπὸ τὴν τῆς Ἑνετίας. Ἐνῶ ἡ Γαληνοτάτη Δημοκρατία εἶχεν ἐπιτύχει ἀπὸ τοὺς Αὐτοκράτορας πρὸνόμιον ἀνεξαρτησίας ἐντὸς αὐτῆς ταύτης τῆς Πρωτεύουσας, ἡ Γένουα κατεῖχε μίαν συνοικίαν, εἰς προάστιον ὅμως ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ Κερατίου Κόλπου ὁ Γαλατᾶς καὶ τὸ Πέραν ἦσαν ἐντελῶς ἀποκεχωρισμένα τῆς ἑλληνο-ενετικῆς πόλεως. Ἡ Γένουα ἠδύνατο νὰ ἐλπίζη ὅτι ὁ Μωάμεθ, ἀρκοῦμενος εἰς τὴν κατάληψιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δὲν θὰ ἠνώχλει τὴν γενουσιακὴν συνοικίαν. Δεύτερον, ἡ Γένουα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, παρὰ τὰς πολυαρίθμους ἀποικίας της, δὲν ἐφαίνετο εἰς τὰ ὄμματα τῶν Τούρκων τόσον ἐπιθετικὴ καὶ ἐπικίνδυνος θαλασσοκράτειρα ὅσον ἡ Ἑνετία. Ἡ Γένουα περισσότερον ἐλαστικὴ καὶ διαλλακτικὴ ἀπέναντί των ἤλπιζεν ὅτι θὰ ἐτύγγαζεν εὐνοϊκῆς μεταχειρίσεως ἐκ μέρους Μωάμεθ τοῦ Β'. Οὕτως ἐξηγεῖται πῶς ἡ Γένουα δὲν κατενόησε καλῶς ὅτι ἡ ὑπαρξίς της εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἦτο στενῶς συνδεδεμένη μὲ τὴν σωτηρίαν τοῦ Βυζαντίου, δι' ὃ καὶ δὲν ἐνδιεφέρθη παρὰ διὰ τὸν Γαλατᾶν καὶ πάλιν πολὺ μετρίως. Εἰς τὴν πραγματικότητα οἱ ἐκεῖ Γενουήσιοι εὐρέθησαν ὑποχρεωμένοι νὰ κανονίσουν ἐξ ἰδίας πρωτοβουλίας τὰς σχέσεις των μὲ Κωνσταντῖνον τὸν ΙΑ' καὶ Μωάμεθ τὸν Β'.

Οἱ Γενουήσιοι τοῦ Γαλατᾶ εἶχον ἀπὸ μακροῦ ἀντιληφθῆ τὴν κατάστασιν. «Καὶ γὰρ αὐτοὶ εἶχον κατὰ νοῦν ἀπαραίτητον λογισμόν», λέγει ὁ ἱστορικὸς Δούκας<sup>1</sup>, «ὅτι ἐὰν ἡ πόλις ἀλῶ καὶ τὸ φρούριον αὐτῶν ἔρημον γενήσεται. Ἐν τούτῳ στείλαντες ἐν τῇ Γενούᾳ προλαβὼν γραφὰς δεόμενοι βοή-

<sup>1</sup> Δούκας, PG, 157, στ. 1073-1074, ἔκδ. Βόννης, 265. Βλ. N. Iorga, Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XV<sup>e</sup> siècle, III, Paris 1902, 274.



θείας....». Τὸ διάβημα τοῦτο τοῦ ὁποῖου τὴν χρονολογίαν παρασιωπᾷ ὁ Δούκας, θὰ ἔγινε πιθανῶς κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1452, ὁπότε ἀπεπερατώθη καὶ τὸ ἐπὶ τοῦ Βοσπόρου τουρκικὸν φρούριον, Ροῦμελη - Χισσάρ. Οἱ Γενουήσιοι τοῦ Γαλατᾶ ἐσυνειδητοποίησαν τότε ἀπολύτως τὸν ἄμεσον κίνδυνον τὸν ὁποῖον καὶ αὐτοὶ διέτρεχον, συνεπεῖα τῆς ὀριστικῆς ρήξεως μεταξὺ Κωνσταντίνου ΙΑ΄ καὶ Μωάμεθ Β΄. Εἶναι ἐπίσης πιθανὸν ὅτι καὶ ὁ Κωνσταντῖνος ΙΑ΄ θὰ ἔκαμεν ἔκκλησιν βοηθείας εἰς τὴν Γένοναν διὰ τὴν διάσωσιν τῆς πρωτεύουσας του. Πράγματι ὁ Ἰωάννης Ἰουστινιανῆς ἔφθασε κατὰ τὰ τέλη Ἰανουαρίου 1453 εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Εἰς ἀπάντησιν τῆς αἰτήσεως, τὴν ὁποίαν εἶχον ἀπευθύνει οἱ ὑπήκοοί της τοῦ Γαλατᾶ, ἡ Γένονα ἀνήγγειλε τὸν ἀπόπλουον ἑνὸς πλοίου μὲ 500 ἄνδρας πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς ἀμύνης τῆς ἀποικίας της. Ἡ Δημοκρατία ἐξουσιοδοτεῖ ἐν λευκῷ τοὺς ἐν Γαλατᾶ ὑπηκόους της νὰ ἐνεργήσουν ὅπως κρίνουν καλύτερον διὰ τὰ συμφέροντά της καὶ διὰ τὰ ἰδικά των<sup>1</sup>. Πολὺ ἰσχνή, τῇ ἀληθείᾳ, βοήθεια! Ἡ Γένονα πρὸς τὸ τέλος πλέον τῆς πολιορκίας κατέβαλε, φαίνεται, νέαν προσπάθειαν καὶ ἀπέστειλε μερικὰς γαλέρας, ἀλλὰ ἡ Κωνσταντινούπολις εἶχεν ἤδη πέσει, πρὶν κἄν αὐταὶ ἀποπλεύσουν. Ὡς δικαιολογίαν προέβαλεν ἡ Γένονα τὸν πόλεμον, τὸν ὁποῖον ὁ Ἀλφόνσος τῆς Ἀραγωνῶνος διεξῆγεν ἐναντίον της εἰς τὴν Κορσικὴν καὶ κατὰ θάλασσαν. Ἡ ἀνακαχὴ τὴν ὁποίαν, μεσολαβήσει τοῦ Πάπα, εἶχον συνάψει οἱ δύο ἀντίπαλοι, εἶχεν παραβιασθῆ καὶ ὁ εἰς ἐπέρριπτε τὴν εὐθύνην εἰς τὸν ἄλλον<sup>2</sup>. Τίποτε δὲν δεικνύει ἐναργέστερον τὴν ἀδυναμίαν τῆς Εὐρώπης, καὶ ἰδίᾳ τῆς Ἰταλίας, νὰ δώσουν ἐν τέλος εἰς τὰς διαμάχας των ἀδυναμία ἣτις ὑπῆρξεν ἀναμφισβητήτως μία ἀπὸ τὰς αἰτίας τῆς τώσεως τοῦ Βυζαντίου.

Τὴν 13ην Ἀπριλίου ἡ Γένονα ἐκάλεε «τοὺς πολίτας της, τόσον τοὺς ἐμπόρους ὅσον καὶ τοὺς ἀξιωματικούς, τοὺς κατοικοῦντας εἰς τὴν Ἀνατολήν, εἰς τὴν Μείζονα Θάλασσαν καὶ εἰς τὴν Συρίαν νὰ βοηθήσουν δι' ὅλων τῶν δυνάμεων των τὸν ἕλληνα Ἀυτοκράτορα καὶ προπάντων τὸν Δεσπότην Δημήτριον συνδεόμενον διὰ φιλικῶν δεσμῶν μὲ τὸν Δόγην Πέτρον τοῦ Cambreroso»<sup>3</sup>. Ἡ ἄνευ ἐνθουσιασμοῦ καὶ ἀρκετὰ ἀόριστος ἔκκλησις αὕτη δὲν εἶναι πρὸς τιμὴν τῆς Γενούης. Οὕτω τὰ σπάνια αὐτὰ καὶ ὀλίγον τι ὑποπτα ἔγγραφα μαρτυροῦν ἐν πάσῃ περιπτώσει τὴν ἰσχνότητα τῆς προσπάθειας τῆς Γενούης, ἣτις ἀφῆκεν ἐλεύθερον τὸν ροῦν τῶν γεγονότων, ἀντιθέτως πρὸς τὴν Ἑνετίαν, ἣτις ἔδρασε, πολὺ ἀργὰ ἔστω, ἀλλ' ἐν τούτοις ἔδρασε. Καὶ ὅμως

<sup>1</sup> N. Iorga, "Ενθ' ἄνωτ.", 275.

<sup>2</sup> E. Vincens, Histoire de la République de Gênes, II, Paris 1842, 247 - 248.

<sup>3</sup> N. Iorga, "Ενθ' ἄνωτ.", III, 283.

ἡ Γένονα, ὅπως καὶ ἡ Ἐνετία, ἐπρόκειτο, μὲ τὴν πτῶσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, νὰ χάσῃ τὰ εἰς τὴν Ἀνατολὴν προνομία της.

Μολονότι ἔφθασεν ἐκ Γενοῦσς ἢ ἐκ 500 ἀνδρῶν ἐνίσχυσις, οἱ Γενοῦῆσιοι τοῦ Πέραν καὶ τοῦ Γαλατᾶ ἀντελήφθησαν καλῶς τὴν ἀνεπάρκειάν της καὶ ἔλαβον ὅλα τὰ ἀναγκαῖα μέτρα διὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῆς θυέλλης, ἡ ὁποία ἐπήρχετο ἀπειλητικῆ.

Κατὰ πρῶτον διεβεβαίωσαν τὸν Σουλτάνον περὶ τῆς ἐπιθυμίας των νὰ διατηρήσουν εἰρήνην μετ' αὐτοῦ. «Οἱ τῶν τοῦ Γαλατᾶ Γενοῦῖται», λέγει ὁ Δούκας<sup>1</sup>, «καὶ πρὸ τοῦ ἔλθειν τὸν τύραννον ἔτι ὄντα ἐν Ἀνδριανουπόλει, ἔστειλαν πρέσβεις ἀγγέλλοντες τὴν εἰς αὐτὸν ἀχραιφνῆ φιλίαν καὶ ἀνανεοῦντες τὰ προγεγραμμένα ἐκτυπώματα· καὶ αὐτὸς ἀπελογεῖτο ὡς φίλος αὐτῶν εἶναι καὶ ἀδιάσπαστος τῆς πρὸς αὐτοὺς ἀγάπης, μόνον μὴ εὐρεθῶσι βοηθοῦντες τῇ πόλει καὶ αὐτοὶ ὑπέσχοντο». Ἡ πρεσβεία αὕτη ἦτις θὰ ἐστάλη, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τὸν Φεβρουάριον ἢ ἀρχὰς Μαρτίου τοῦ 1453, ἀφοῦ ὁ Μωάμεθ ὁ Β' εὕρισκετο ἀκόμη ἐν Ἀνδριανουπόλει, βεβαίως θὰ ἔχαροποίησε τὸν Σουλτάνον, ὅστις θὰ ἀντελήφθη ὅτι ἡ ἔνωσις τῶν Χριστιανῶν διελύετο ἤδη πρὸ τῆς ἀφίξεώς του.

Παρὰ ταῦτα, ἀρχομένης τῆς πολιορκίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἡ ἐπιρροὴ τῆς ὑπὲρ τῆς ἀντιστάσεως ἐναντίον τῶν Τούρκων μερίδος ἠϋξήθη. Ὁ Ἰουστινιανός, καὶ ὁ Ἱερώνυμος Μινόττο μὲ τοὺς Ἐνετούς, πιθανὸν νὰ προέτρεψαν σθεναρῶς τοὺς συμπατριώτας των, ὅπως πολεμήσουν παρὰ τὸ πλευρόν των. Ἀριθμὸς τις Γενοουσιῶν ἐθελοντῶν ἤρχισε νὰ διαπερῶ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον κρυφίως τὸ Χρυσοῦν Κέρας.

Ὁ Λεονάρδος ὁ Χίος<sup>2</sup> καὶ ὁ Δούκας<sup>3</sup> εἶναι κατηγορηματικοί. Μεταξὺ τῶν ὑπερασπιστῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπῆρξαν καὶ Γενοῦῆσιοι. Ὁ Δούκας γράφει ἐπὶ τοῦ προκειμένου, «...ἔχοντες ἐκ τοῦ Γαλατᾶ μέρος οὐκ ὀλίγων ἀνδρῶν ἐνόπλων, καὶ γὰρ ἦσαν αὐτοὶ δεικνύοντες ἀγάπην... τοῖς δὲ Ρωμαίοις κρύφα καὶ διὰ τῆς νυκτὸς διαβαίνοντες τὴν ἡμέραν πᾶσαν συμμαχοῦντες ἦσαν· τῇ δὲ ἐπιούσῃ νυκτὶ ἐναλλαττόμενοι ἄλλοι ἐν τῇ πόλει καὶ αὐτοὶ ἐν τοῖς οἴκοις καὶ τῷ φασάτῳ διέτριβον διὰ τὸ λανθάνειν τοὺς Τούρκους».

Δὲν γνωρίζομεν τὴν σπουδαιότητα τῆς οὕτω ὑπὸ τῶν Γενοουσιῶν παρασχεθείσης πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν βοηθείας. Πιθανὸν ἄλλωστε μέρος τῶν ἐθελοντῶν τούτων νὰ προσήρχετο κατὰ περιόδους πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν Βυζαντινῶν καὶ κατόπιν νὰ ἐπέστρεφεν εἰς τὸν Γαλατᾶν πρὸς ἐπιτήρησιν

<sup>1</sup> Δούκας, PG, 157, στ. 1075 - 1076, ἔκδ. Βόννης, 267.

<sup>2</sup> Λεονάρδου τοῦ Χίου, Ἀναφορὰ εἰς τὸν πάπαν Νικόλαον Ε' (PG, 159, στ. 929).

<sup>3</sup> Δούκας, PG, 157, στ. 1085 - 1086, ἔκδ. Βόννης, 275.



τῶν τειχῶν, ὁσάκις αἱ σχέσεις μεταξὺ Γαλατᾶ καὶ Μωάμεθ ὠξύνοντο. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐπίσημον στάσιν τοῦ Ποδεστάτου καὶ τῶν συνεργατῶν του, οὐδὲν γνωρίζομεν. Εἶναι εὐλόγον ὅτι θὰ ἤϋχοντο τὴν νίκην τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν Τούρκων χωρὶς νὰ παύουν ὁμως νὰ κάμνουν εἰς τὸν Μωάμεθ Β' προτάσεις πρὸς τὸ θεαθῆναι μᾶλλον. Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, ὁ Γαλατᾶς, ὡς ἐκ τῆς θέσεώς του, «ἐπαμφοτέριζε».

Πράγματι ὁ Μωάμεθ, ἅμα τῇ ἀφίξει του πρὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἠθέλησε νὰ θέσῃ ὑπὸ δοκιμασίαν τὰς συμπαθείας τῶν ὑποτιθεμένων συμμάχων του. Ὁ Ὅρμπάν, ὁ ἐφευρέτης τοῦ μεγάλου τουρκικοῦ πυροβόλου, ἐχειρίζετο ἔπειτα ἀπὸ κάθε βολὴν μεγάλην ποσότητα ἐλαίου διὰ νὰ ψυχραίνῃ καὶ λιπαίνῃ τὰ τεράστια πυροβόλα του. Ὁ Γαλατᾶς ἐπρομήθευε τὴν ἀναγκαίουσαν ποσότητα λιπαρᾶς οὐσίας.

Παρ' ὅλα ταῦτα ὁ Μωάμεθ Β' δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀγνοῇ, ὅτι οἱ Γενουήσιοι ἤϋχοντο κατὰ βάθος τὴν νίκην Κωνσταντίνου τοῦ ΙΑ' καὶ ὅτι ἐθελονταὶ Γενουήσιοι ἐμάχοντο εἰς τὰς γραμμάς τῶν ὑπερασπιστῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Διὰ νὰ μὴ πλευροκοπηθῇ λοιπὸν ἢ ἴσως καὶ διὰ νὰ δείξῃ εἰς τοὺς Γενουησίους ὅτι δὲν ἐξηπατᾶτο ἀπὸ τὰ τεχνάσματά των, ἐνεπιστεύθη μέρος τῶν στρατευμάτων εἰς τὸν συγγενῆ του Ζαγὰν - Πασᾶ, ὅστις, πρὸς μέγαλον τρόμον τῶν Γενουησίων, ἦλθε καὶ ἐστρατοπέδευσε ἐπισθεν τοῦ Πέραν καὶ τοῦ Γαλατᾶ<sup>1</sup>. Ἐκτοτε πᾶν αἰσθημα ἀσφαλείας ἐξέλιπε μεταξὺ τῶν Γενουησίων.

Εἶναι πιθανὸν ὅτι εἰς τὸν Γαλατᾶν ἡ μερὶς τῶν Τουρκοφίλων καὶ ἡ τῶν ὑπὲρ τῆς ἐπεμβάσεως ἦσαν σχεδὸν ἰσόπαλοι, τὸ δὲ δρᾶμα τῶν Γενουησίων ἐνέκειτο ἀκριβῶς εἰς τὸ ὅτι δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἐκλέξουν. Κατὰ τὴν διάβασιν τοῦ τουρκικοῦ στόλου εἰς τὸν Κεράτιον Κόλλον<sup>2</sup> δὲν ἐπενέβησαν. Ἐν τούτοις ἐκινδύνεον νὰ εὐρεθοῦν τελείως ἀποκεκομμένοι ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Τὸ «διπλὸ παιγνίδι» ἐγίνετο ἐπικίνδυνον. Ἐπὶ πλεόν, ὅτε τὴν νύκτα τῆς 28 Ἀπριλίου 1453 οἱ πολιορκημένοι ἠθέλησαν νὰ πυρπολήσουν τὸν τουρκικὸν στόλον, ὅστις τοὺς ἐκύκλωνε, ἀπέτυχον. Καὶ τοῦτο κατὰ τὸν Δούκαν<sup>3</sup>, διότι οἱ Γενουήσιοι τοῦ Γαλατᾶ, ἐν γνώσει τοῦ σχεδίου τοῦ Ἰουστινιάνη, ἐπληροφόρησαν περὶ αὐτοῦ τοὺς Τούρκους. Κατὰ τὸν Σφραντζῆν<sup>4</sup>, οἱ Τούρκοι τὸ ξυμῆθη ἀπὸ αὐτομολήσαντα δοῦλον. Εἶναι πιθανώτε-

<sup>1</sup> H. Vast, Le cardinal Bessarion, Paris 1878, 200.

<sup>2</sup> G. Schlumberger, Le siège le prise et le sac de Constantinople par les Turcs en 1453, Paris 1922, 158 - 160.

<sup>3</sup> Δούκας, PG, 157, στ. 1089AB, ἐκδ. Βόννης, 277.

<sup>4</sup> Σφραντζῆς, 259, 275 (Βόνν.). Οὗτος διαπιστώνει εἰς ὄρισμένα σημεῖα συμφωνίαν μεταξὺ Γενουῆς καὶ Τούρκων. Βλ. G. Schlumberger, Ἐνθ' ἄνωτ., 169 - 181.

ρον ὅτι οἱ Γενοῦῆσιοι, μολονότι ἀρκοῦντως κλίνοντες πρὸς προδοσίαν, δὲν ἐπρόδωσαν ὅμως τὴν ἄμυναν. Ὁ Σφραντζῆς προσθέτει ὅτι οἱ 40 νεαροὶ ἥρωες, οἵτινες ἀπήρτιζον τὰ σῶμα τῶν «κομάντος», τὸ ἐπιφορτισμένον νὰ καύσῃ τὰ τουρκικὰ πλοῖα διὰ τοῦ ὑγροῦ πυρός, συνελήφθησαν αἰχμάλωτοι καὶ ἐξετελέσθησαν τὴν ἐπομένην ὑπὸ τὰ ὄμματα τῶν πολιορκουμένων. Ἡ ἀποτυχία αὕτη προεκάλεσε βιαίας ἀντεγκλήσεις μεταξὺ Γενοουσιῶν καὶ Ἐνετῶν, οἵτινες ἀλληλοκατηγοροῦντο ὡς ὑπαίτιοι, ἐχρειάσθη δὲ νὰ ἐπέμβῃ αὐτοπροσώπως ὁ Κωνσταντῖνος ΙΑ' διὰ νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν τάξιν καὶ τὴν ἡσυχίαν, ἱκετεύων τοὺς φιλονεικοῦντας νὰ μὴ προσθέτουν εἰς τὰ δεινὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ πολέμου καὶ τὰς μεταξὺ τῶν συμμάχων διενέξεις<sup>1</sup>. Ἄλλως τε καὶ οἱ τοῦ Γαλατᾶ συντόμως ἀντελήφθησαν ὅτι τὸ «διπλὸ παιγνίδι» καὶ ἡ προδοσία—ἐὰν βεβαίως ἐγένετο τοιαύτη—ἀνταμείβονται πολὺ κακῶς. Πράγματι τὴν ἐπομένην οἱ Τοῦρκοι ἐβύθιζον ἄνευ προειδοποιήσεως ἐν γενοουσιακὸν πλοῖον, προφασιζόμενοι ὅτι εἶχε πλησιάσει πολὺ τὸν ὀθωμανικὸν στόλον. Πρεσβεία διαμαρτυρίας σταλεῖσα παρὰ τῶν Γενοουσιῶν τοῦ Γαλατᾶ πρὸς τὸν Μωάμεθ, ἀπεπέμφθη σκαιότατα.

Οἱ βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ ἔκριναν αὐστηρότατα τὴν στάσιν τῶν Γενοουσιῶν, οἱ δὲ λατινοὶ χρονολογικοὶ δὲν παρέλειψαν ἐπίσης νὰ καταγγείλουν τὰς προδοσίας των. Ἄλλὰ καὶ οἱ μὲν καὶ οἱ δὲ φαίνεται ὅτι παρεσύρθησαν κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ τὰ πάθη των. Οἱ Γενοῦῆσιοι εἶχον διαδηλώσει τὴν οὐδετερότητα των κατὰ τὴν σύγκρουσιν, ὥστε καθίστατο ἀρκετὰ δύσκολον δι' αὐτοὺς νὰ λάβουν ἐπισήμως μέρος ὑπὲρ τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἐτέρου τῶν ἐμπολέμων. Ἀναμφισβητήτως ἐβοήθησαν τὸ Βυζάντιον, κρυφίως ὅμως. Ἐξ ἄλλου εἶναι ἐπίσης βέβαιον ὅτι προσέφεραν μερικὰς ὑπηρεσίας εἰς τὸν Σουλτάνον ἐπὶ τῆ ἐλπίδι νὰ ἐπιτύχουν, ἂν τὸ Βυζάντιον ἐπιπτεν, παραδεκτοὺς ὀπωσδήποτε ὄρους. Ὁ Μωάμεθ ἄλλωστε δὲν ἐξηπατᾶτο γνωρίζων πολὺ καλῶς τὰ πραγματικὰ αἰσθήματα τῶν Γενοουσιῶν ἀπέναντί του, τοὺς τὸ ἀπέδειξε δὲ ἀργότερον. Εἰς τὴν πραγματικότητα ἡ οὐδετερότης τοῦ Γαλατᾶ, τὴν ὁποίαν ἐσεβάσθη ἀπολύτως ὁ Μωάμεθ Β', ὑπῆρξε διὰ τοὺς Ἕλληνας ἀνεκτιμήτου ἀξίας. Χάρις εἰς αὐτὴν τὸ Βυζάντιον ἠδυνήθη—παρὰ τὴν ὀλιγάριθμον φρουρὰν του—νὰ ἀντισταθῆ ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον<sup>2</sup>. Βεβαίως, κατὰ τὸν Λεονάρδον τὸν Χιον<sup>3</sup>, ἡ Γένονα ὄφειλε νὰ ἐπέμβῃ ἀναφανδὸν παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν βυζαντινῶν. «Κατὰ τὴν γνώμην μου», γράφει, «φανερὸς πόλεμος ἐξ ἀρχῆς τῆς πολιορκίας θὰ ἦτο προτιμότερος διὰ τοὺς κατοίκους τοῦ Πέραν

<sup>1</sup> G. Schlumberger, "Ενθ' ἄνωτ., 181.

<sup>2</sup> Ὁ Pears ἔδειξε σαφῶς τὰ ὀφέλη τὰ ὁποῖα ἀπεκόμισε τὸ Βυζάντιον ἐκ τῆς οὐδετερότητος τοῦ Γαλατᾶ. Βλ. G. Schlumberger, "Ενθ' ἄνωτ., 150 - 151, 252 - 253.

<sup>3</sup> Λεονάρδος Χιον, PG, 159, στ. 929.

ἀπὸ μίαν τοιαύτην κατ' ἐπίφασιν εἰρήνην». Ἄν πρέπει ἐν τούτοις νὰ λησμονηθῆ ὅτι ὁ Γαλατᾶς ὑπῆρξεν ἄσυλον διὰ τοὺς Ἑλληνας τοὺς δυνηθέντας νὰ διαφύγουν ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἐπὶ πλέον ἐγκαταλελειμμένοι κατ' οὐσίαν ἀπὸ τὴν μητροπόλιν καὶ ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀπολύτως ἐλπίδος βοήθειας ἀπὸ τὴν πολιορκημένην Κωνσταντινούπολιν, οἱ Γενουήσιοι δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἀντιστοῦν ἐπὶ πολὺ, ἐὰν ἐκῆρυσσον τὸν πόλεμον κατὰ τοῦ Μωάμεθ Β'. Ἡ ἐπέμβασις των ἐξ ἄλλου ὀλίγον θὰ ἐπεβράδυνε τὴν πτώσιν τῆς πρωτεύουσας. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι εἰς τὴν πραγματικότητα οἱ Γενουήσιοι μόνον κατὰ τὸ ἥμισυ ἔφερον τὴν εὐθύνην τοῦ «διπλοῦ παιγνιδίου» τὸ ὅποῖον ἠναγκάσθησαν νὰ διεξαγάγουν κατὰ τὸ διάστημα τῆς πολιορκίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

### ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ο ΙΑ' ΚΑΙ Η ΟΥΓΓΑΡΙΑ

Ποῖα ὑπῆρξαν τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐκκλήσεων τοῦ Κωνσταντίνου ΙΑ' τοῦ Δραγάτη πρὸς τὴν Οὐγγαρίαν, τὸ βασίλειον τῆς Νεαπόλεως καὶ τὴν γερμανικὴν αὐτοκρατορίαν ;

Τὸ θέμα τοῦτο θὰ ἐξετάσωμεν κατωτέρω.

Μετὰ τὴν ἠττάν του εἰς τὸ Κοσσυφοπέδιον, ὁ Ἰωάννης Οὐνιάδης, μόλις διαφυγὼν τὴν καταστροφὴν, ἐπέστρεψεν ἀποθεωρημένος εἰς τὴν Οὐγγαρίαν. Κατὰ τὴν ἀνάρρησιν τοῦ Μωάμεθ Β', καὶ δὴ πρὸ τῆς ἀναχωρήσεώς του εἰς Μικρὰν Ἀσίαν ἐναντίον τοῦ Σουλτάνου τῆς Καραμανίας κατὰ τοὺς πρώτους μῆνας τοῦ 1451, ὁ Ἰωάννης Οὐνιάδης εἶχεν ἀποφασίσει τὴν ὑπογραφὴν εἰρήνης μετὰ τῶν Τούρκων καὶ εἶχε συνάψει ἀνακωχὴν διὰ τρία ἔτη<sup>1</sup>.

Ἐν τούτοις ὅτε ὁ Κωνσταντῖνος ΙΑ' ἀπηύθυνε πρὸς τὴν Εὐρώπην τὰς ἐκκλήσεις του, ὁ Ἰωάννης Οὐνιάδης προσεφέρθη ἀφ' ἑαυτοῦ, ὡς φαίνεται, νὰ δοκιμάσῃ διὰ μίαν ἔτι φορὰν τὴν τύχην του<sup>2</sup>. Ὁ Οὐνιάδης ἐζήτηε ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνον ΙΑ' νὰ τοῦ παραχωρήσῃ τὴν Σηλυβρίαν ἢ τὴν Μεσημβρίαν, ἥτις ἄλλωστε θὰ παρέμενον ὑπὸ τὴν βυζαντινὴν ἐπικυριαρχίαν, καὶ τὴν ὅποιαν οὗτος ἔμελλε νὰ χρησιμοποίησῃ μόνον ὡς βάσιν ἐπιχειρήσεων. Ὑπέσχετο δὲ νὰ χρησιμοποίησῃ διὰ τὴν κατοχὴν τοῦ νέου του φεοῦδου πολυάριθμα στρατεύματα. Εἰς περίπτωσιν πολέμου μετὰ τῶν Τούρκων καὶ βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας θὰ ἐλάμβανε μέρος παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ ἐπικυριάρχου του αὐτοκράτορος.

Ὁ Κωνσταντῖνος ΙΑ' ἐδέχθη προθυμότερα τὴν πολῦτιμον αὐτὴν καὶ

<sup>1</sup> Δοῦκας, PG, 157, στ. 1035 - 1036, ἔκδ. Βόννης, 233.

<sup>2</sup> Σφραγιστῆς, PG, 156, στ. 913 - 914, ἔκδ. Βόννης, 327.



συμφέρουσαν συνδρομήν, ἀφοῦ μάλιστα ἡ Μεσημβρία, τὴν ὁποίαν προέκρινε νὰ παραχωρήσῃ εἰς τὴν Οὐγγαρίαν ὡς φέουδον, θὰ ἔμενε ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῆς Αὐτοκρατορίας. Ὁ Σφραντζῆς, εἰς τὸ αὐτὸ χωρίον, βεβαιοῖ ὅτι «Καὶ ὡς ἐγένετο ἡ μάχη, ἐδόθη αὐτῶ ἡ Μεσημβρία κατὰ τὴν ἐκείνου αἴτησιν καὶ τὸ χρυσόβουλλον δι' ἐμοῦ ἐγράφη καὶ ὁ γαμβρὸς Θεοδοσίου τοῦ Κυπρίου ὁ τοῦ Μιχαὴλ υἱὸς ἐκόμισε τὸ χρυσόβουλλον πρὸς Ἰαγκον».

Τὸ χρυσόβουλλον δὲν ἔφθασε, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, εἰς τὸν προορισμόν του, καθ' ὅσον δὲν ἔχομεν οὐδεμίαν ἔνδειξιν ὅτι ὁ Οὐννάδης ἔλαβε καθ' ἓνα οἰοδῆποτε τρόπον μέρος εἰς τὴν ἄμυναν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἦτο φυσικὸν νὰ ὑπέθεσεν οὗτος, ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ΙΑ' εἶχε προτιμήσει νὰ κρατήσῃ τὴν Μεσημβρίαν.

Ὁ Δούκας μᾶς λέγει<sup>1</sup> ὅτι ὁ Ἰωάννης Οὐννάδης εἶχεν ἀποστείλει διὰ πρέσβεως ἐπιστολὴν εἰς τὸν Μωάμεθ Β', ἐξηγῶν ὅτι ἡ Οὐγγαρία θὰ ἦγετο ἴσως ἐκ τῶν γεγονότων εἰς τὴν λύσιν τῆς πρὸ δύο ἐτῶν συναφθείσης ἀνακωχῆς. Καθ' ὅσον κατὰ τὸ ἔτος αὐτὸ ὁ νεαρὸς Λαδίσλαος ὁ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς του γεννηθεὶς, ἐστέφη αὐτοκράτωρ τῶν Ρωμαίων, χειραφετηθεὶς δὲ τῆς ἐπιτροπείας τοῦ Ἰωάννου, ἀνέλαβε τὴν διοίκησιν τοῦ βασιλείου.

Ὁ Ἰωάννης Οὐννάδης ἐξ ἄλλου φαίνεται ὅτι ἐγραψεν εἰς τὸν Σουλτάνον : «Ἐγὼ τὴν βασιλείαν παρέδωκα τῶ κυρίῳ μου καὶ ἀπὸ τοῦ νῦν οὐκ εἶμι τοῦ δεφενδεύειν ἃ ὑπεσχέθην. λάβε τὰ ἔγγραφα ἃ ἔδωκας καὶ δὸς τὰ ἡμέτερα καὶ ἔσο ὡς βούλει μετὰ τοῦ ὄηγός τῆς Οὐγγαρίας.»<sup>2</sup>

Ἐν τούτοις, ἀφοῦ ἀνέφερε τοὺς ἀνωτέρω λόγους, οἱ ὁποῖοι φαίνονται προμηνύοντες τὴν προσεχῆ ἐπέμβασιν τῆς Οὐγγαρίας ὑπὲρ τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ὁ Δούκας κατηγορεῖ τὸν πρέσβυν τοῦ Ἰωάννου Οὐννάδου, ὅτι ἔδωκε συμβουλὰς εἰς τοὺς Τούρκους διὰ τὴν εὐθυβολίαν τοῦ βαρέος πυροβολικοῦ των καὶ πιστεύει ὅτι ὁ Οὐγγρος ἀπεσταλμένος ἐνήργει οὕτω συμφώνως πρὸς ὁδηγίας του κυρίου του. Ἐν συνεχείᾳ ὁ Δούκας ἐξηγεῖ, ὅτι τὴν ἐσπέραν τῆς μάχης τοῦ Κοσσυφοπεδίου ὁ Ἰωάννης Οὐννάδης ἤκουσεν ἐκ τινος ἐρημίτου ἢ ἐπαίτου τὴν πρόρρησιν, ὅτι μόνη ἡ πτώσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἠδύνατο νὰ ἀναχαιτίσῃ τὴν προέλασιν τῶν Τούρκων καὶ τὴν πρὸς τὴν Εὐρώπην ἐξόρμησίν των. Ἐπιτευχθέντος τοῦ σκοποῦ των τούτου, οἱ Τούρκοι θὰ ἔμενον ἱκανοποιημένοι. Οὕτω, κατὰ τὸν Δούκαν, ἐξηγεῖται ἡ παρατηρηθεῖσα κατόπιν ἀδράνεια τῶν Οὐγγρων.

Τί νὰ σκεφθῆ κανεὶς διὰ τὰς ἀπόψεις αὐτὰς τοῦ Δούκα ; Ἀναμφιβόλως ἡ στάσις τοῦ Ἰωάννου Οὐννάδου δὲν εἶναι πολὺ σαφής. Ἐν τούτοις τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1453, ὁ Λαδίσλαος ἐδέχθη πρεσβείαν τοῦ Κωνσταντίνου ΙΑ', βαθῆως δὲ συγκληθηέντες πρὸ τῆς ἀγωνίας τοῦ αὐτοκράτορος ὁ

<sup>1</sup> Δούκας, PG, 157, στ. 1083 - 1086, ἔκδ. Βόννης, 273 - 275.

<sup>2</sup> N. Iorga, Ἐνθ' ἀνωτ., II, 486.



Λαδίσλαος και ὁ Ἄντιβασιλεὺς τὸν διεβεβαίωσαν περὶ τῆς ἀπολύτου συμπαθείας των, ἀνθωρεὶ δὲ ἔγραψαν εἰς τὸν πάπαν Νικόλαον τὸν Ε΄ ζητοῦντες ὀδηγίας καὶ δηλοῦντες συγχρόνως ὅτι εἶναι ἕτοιμοι, συμφώνως πρὸς τὴν ἔνδοξον παράδοσιν τῆς Χριστιανικωτάτης Οὐγγαρίας, νὰ λάβουν ἐνεργὸν μέρος εἰς τὴν ἐναντίον τῶν Τούρκων Σταυροφορίαν τῆς Δύσεως. Προκύπτει ὅθεν ὅτι θὰ κατεβάλλετο σοβαρὰ προσπάθεια ἐκ μέρους τῆς Οὐγγαρίας, ἀλλ' ὁ πάπας δὲν ἀπήντησεν ἐγκαίρως.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι, ὅτι κατὰ τὸ ἔαρ τοῦ ἰδίου ἔτους 1453 μεταξὺ Μαρτίου καὶ Ἰουνίου ὁ βασιλεὺς Λαδίσλαος καὶ ὁ Οὐννύαδης ἔδωσαν πολὺ μεγαλυτέραν προσοχὴν εἰς τὰς προτάσεις τῆς Φλωρεντίας, ἡ ὁποία τοὺς παρεκίνηει νὰ εἰσβάλουν εἰς τὸ Φριούλ, κτῆσιν τῆς Ἑνετίας. Ἐν συντόμῳ, ἡ ἰταλικὴ ἀναρχία ἐξηκολούθει νὰ εἶναι καταφανής. Ἐχρειάσθη νὰ ἀπειληθῇ ἀπ' εὐθείας ἡ Οὐγγαρία ὑπὸ τοῦ Μωάμεθ Β΄ διὰ νὰ ὀρθωθῇ ἐναντίον του καὶ νὰ καταφέρῃ εἰς τὸν ἀήττητον σουλτάνον τὴν συντριπτικὴν ἦτταν τοῦ Βελιγραδίου.

#### ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΑ΄ ΚΑΙ ΑΛΦΟΝΣΟΣ Ε΄ ΤΗΣ ΑΡΑΓΩΝΟΣ

Ὁ βασιλεὺς τῆς Ἀραγῶνος καὶ τῆς Νεαπόλεως, Ἄλφόνσος Χριστιανός, συγχρόνως δὲ λίαν φιλόδοξος, ἐσκέπτετο σοβαρῶς ἔαν οὐχὶ νὰ ἀντικαταστήσῃ τοὺς βυζαντινοὺς αὐτοκράτορας ἰδρύων νέαν λατινικὴν Αὐτοκρατορίαν εἰς τὴν Ἀνατολήν, τοῦλάχιστον ὅμως νὰ ἐπέμβῃ ἐνεργῶς εἰς τὴν ἄμυναν τοῦ Βυζαντίου. Ὅπως εὐρίσκετο πρὸ καιροῦ εἰς σχέσεις μετὰ τοῦ Κωνσταντίνου ΙΑ΄ καὶ πρὸ τῆς ἀναρρήσεώς του εἰς τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον. Πράγματι εἰς τὰς 22 Αὐγούστου 1448, ὁ Ἄλφόνσος Ε΄ τῆς Ἀραγῶνος ἔγραφε πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον, ὅστις ἦτο ἀκόμη ἀπλῶς Δεσπότης τοῦ Μορέως, ἐπιστολὴν διὰ τῆς ὁποίας ἐδικαιολογεῖτο διότι δὲν εἶχε δυνηθῆ πρὸ δύο ἐτῶν νὰ τὸν βοηθήσῃ ἐναντίον τῶν Τούρκων<sup>1</sup>, καὶ τοῦτο παρ' ὅλας τὰς ἐπισήμους ὑποσχέσεις βοηθείας τὰς ὁποίας, φαίνεται, τοῦ εἶχε δώσει. Ἄλλ' ἡ ἐν Ἰταλίᾳ κατάστασις τὸν εἶχεν ἐμποδίσει «μὲ τὰς περιπετείας, αἵτινες ἀδιακόπως διεδέχοντο ἀλλήλας ὡς οἱ κρῖκοι ἀλύσεως.» Τοῦτο δὲ ἐγένετο καὶ μέχρι τέλους ἡ ἀφορμὴ τῆς Ἰταλικῆς ὀλιγορίας.

Ἐν τούτοις αἱ ἐπαφαὶ μεταξὺ τοῦ Κωνσταντίνου ΙΑ΄ καὶ τοῦ Ἄλφόνσου Ε΄ ἐξηκολούθησαν συχναὶ καὶ φιλικαί, τῷ 1451 μάλιστα ὁ Ἄλφόνσος Ε΄ ὑπέγραψεν σύμφωνον συμμαχίας μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Κωνσταντίνου Δραγάτη, τοῦ Δεσπότη Διμητρίου<sup>2</sup>. Ὅτε δὲ ὁ κίνδυνος διεγράφη

<sup>1</sup> W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, Berlin 1903, 137.

<sup>2</sup> N. Jorga, *Ἐνθ' ἄνωτ.*, II, 453.

σαφῶς καὶ ὁ Κωνσταντῖνος ΙΑ' ἀπηύθυνε τὰς ἐκκλήσεις του πρὸς τὴν Δύσιν, τότε ἰδίως ὁ Ἀλφόνσος τῆς Ἀραγῶνος προσέφερεν ἐκ νέου τὴν βοήθειάν του εἰς τὸ Βυζάντιον. Ὁ Σφραντζῆς γράφει <sup>1</sup>: «... δωρηθῆναι αὐτῷ τὴν Λῆμνον ἐξήτει καὶ ἔσῃται κατὰ τῶν Τούρκων διὰ θαλάσσης αἰεὶ καὶ ὑπὲρ τῆς πόλεως ἐν ἀνάγκῃ βοήθεια καὶ ἐπράττετο.» Ἀλλὰ συντόμως καὶ διὰ πολλοστήν φορὰν ὁ Ἀλφόνσος Ε' ἐδείχθη καὶ πάλιν ἀνίκανος νὰ τηρήσῃ τὰς υποχρεώσεις του ἐξ αἰτίας τῆς ἐν Ἰταλίᾳ καταστάσεως. Αἱ διαπραγματεύσεις αὗται εἶναι, ὡς φαίνεται, προγενέστεραι τοῦ Ἰανουαρίου 1453, διότι, ὅταν ὁ Ἰουστινιάνης ἔφθασεν εἰς τὸ Βυζάντιον, ὁ Κωνσταντῖνος ΙΑ' τοῦ προσέφερεν τὴν Λῆμνον τὴν ὁποίαν ὁ Ἀλφόνσος Ε' τῆς Ἀραγῶνος δὲν εἶχε δεχθῆ.

Ὅχι ἤττον ὁ τελευταῖος οὗτος ἐπεθύμει νὰ πράξῃ τι ὑπὲρ τοῦ Βυζαντίου. Ἡ σύμμαχος του Ἑνετία τοῦ ἔγραφε πράγματι τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1453 προτρέπουσα αὐτὸν νὰ ἐνώσῃ τὰς προσπαθείας του μὲ τὰς ἰδικὰς της ὑπὲρ τῆς Κωνσταντινουπόλεως <sup>2</sup>. Τὸν Μάρτιον ἐπίσης τοῦ 1453, ὁ Ἀλφόνσος Ε' ἐδέχθη τινὰ ὀνόματι Μιχαὴλ Τραπέριον, σταλέντα ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνον ΙΑ'. Ὁ Τραπέριος οὗτος ἦτο ἐπιφορτισμένος νὰ ζητήσῃ διὰ μίαν ἔτι φορὰν τὴν βοήθειαν τοῦ Ἀλφόνσου Ε' καὶ τρόφιμα διὰ τὴν πρωτεύουσαν <sup>3</sup>. Συνεπεία τῆς πρεσβείας αὐτῆς ὁ Ἀλφόνσος Ε' τῆς Ἀραγῶνος ἐζήτησεν ἀπὸ τὸν Δόγην τῆς Ἑνετίας Φραγκίσκον Φόσκαριν, πλοῖον διὰ νὰ μεταφέρῃ εἰς Κωνσταντινούπολιν 400 ἄμαξια σίτου, προερχόμενα ἀπὸ τὰς ἐν Σικελίᾳ κτήσεις του. Ἀρὰ γε τὸ πλοῖον αὐτὸ συγκατηριθμείτο μεταξὺ ἐκείνων τὰ ὁποῖα διέεσπασαν τὸν ἀποκλεισμόν τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὴν 20ὴν Ἀπριλίου 1453; Δυνατὸν τοῦτο, ἐὰν ὁ Τραπέριος εἶχεν ἐπιτύχει νὰ ἐπισπευθῆ ὁ ἀπόπλους του <sup>4</sup>.

Ὀλίγον ἀργότερον δεύτερος βυζαντινὸς ἀπεσταλμένος παρουσιάζετο εἰς τὴν αὐτὴν τοῦ βασιλέως τῆς Νεαπόλεως, ὁ Μανουὴλ Ἀγγελος Παλατολόγος. Ἦτο καὶ οὗτος ἐπιφορτισμένος νὰ διαπραγματευθῆ νέαν ἀγορὰν σίτου. Οἱ ὄροι τῆς ἀγοραπωλησίας εἶναι, ἄλλωστε, ἐνδεικτικοὶ τῶν ἐλπίδων, ὡς ἐξηκολούθει νὰ τρέφῃ ἡ Εὐρώπη ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ Βυζάντιον. Ὁ σῖτος, πράγματι, θὰ ἐφορτώνετο εἰς τὴν Μανφρεδονίαν ἐπὶ δύο ἐνετικῶν πλοίων τὰ ὁποῖα θὰ ἀπέπλεον διὰ Κωνσταντινούπολιν τὸν Μάϊον τοῦ 1453, θὰ μετεφέρετο δὲ μέχρι τοῦ τόπου τοῦ προορισμοῦ του «δι' ἐξόδων καὶ ὑπ' εὐθύνην τοῦ

<sup>1</sup> Σφραντζῆς, PG, 156, στ. 913-914, ἔκδ. Βόννης, 327.

<sup>2</sup> N. Iorga, "Ενθ' ἄνωτ., III, 280-281.

<sup>3</sup> C. Marinisco, Contribution à l'histoire des relations économiques entre l'Empire byzantin, la Sicile et le royaume de Naples de 1419 à 1453. Ve Congrès Intern. des Et. Byz. 1936, 211-212.

<sup>4</sup> C. Marinisco, "Ενθ' ἄνωτ., 214.



πωλητοῦ». Ἐὰν βεβαίως ἡ Ἑνετία καὶ ὁ βασιλεὺς τῆς Ἀραγῶνος ἐπίστευον τότε, ὅτι ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία εἶχεν ἀνεπανορθώτως ἀπολεσθῆ, δὲν θὰ διεκινδύνευον, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τελείως ἀνωφελῶς, ἢ μὲν τὰ πλοῖα της, ὁ δὲ τὰς προμηθείας του. Φαίνεται βέβαιον, ὅτι ἡ Εὐρώπη ἤρχιζε πλέον νὰ συγκληθῆται καὶ ὅτι προητοιμάζετο σοβαρῶς νὰ ἔλθῃ εἰς βοήθειαν τοῦ Κωνσταντίνου ΙΑ΄· ἀλλ' ὁ Μωάμεθ Β΄, συνειδὼς καὶ αὐτὸς τὴν ἐπερχομένην κατ' αὐτοῦ ἀπειλήν, ἔκρινε φρονιμώτερον νὰ προλάβῃ τὴν δυτικὴν ἀντεπίθεσιν καὶ νὰ τὴν ἀντιμετώπισῃ ἔχων ἤδη τὴν Κωνσταντινούπολιν ὑπὸ τὴν ἔξουσίαν του. Οὕτω πως ἢ πρὸς τὸ Βυζάντιον βοήθεια τόσον τοῦ Ἀλφόνσου Ε΄ τῆς Ἀραγῶνος ὅσον καὶ ἡ τῆς Ἑνετίας παρέμειναν εἰς τὸ στάδιον τῆς συλλήψεως. Ἡ διαπίστωσις αὕτη, ἔστω καὶ ἔαν κατὰ τι μειώνει, δὲν ἐξαλείφει ὅμως οὐδόλως τὴν βαρεῖαν εὐθύνην τῆς Δύσεως διὰ τὴν πτώσιν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

#### Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΑ΄ ΚΑΙ Ο ΦΡΕΙΔΕΡΙΚΟΣ Γ΄

Ὁ Φρειδερίκος ὁ Γ΄ βλέπων ὅτι ἡ κρίσιμος κατάστασις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπασχόλει ὁλονὲν καὶ περισσότερον τὰς δυνάμεις τῆς κεντρικῆς καὶ μεσογειακῆς Εὐρώπης, ἐσκέφθη ὅτι ὤφειλεν ὀπωσδήποτε νὰ ἀσκήσῃ καὶ αὐτὸς τὴν αὐτοκρατορικὴν του ἔξουσίαν, ἔστω καὶ μόνον διὰ λόγων.

Πλήρης ὑπερηφανείας ἀκόμη διὰ τὴν ὑπὸ τοῦ πάπα στέψιν του τὴν 19ην Μαρτίου 1452, ὁ Φρειδερίκος Γ΄ ἀπεφάσισε νὰ δείξῃ τί ἦτο ἱκανὸς νὰ πράξῃ. Τὴν παραμονὴν τῆς ἀναχωρήσεώς του δι' Ἰταλίαν εἶχε δεχθῆ πρεσβείαν ἐκ μέρους τοῦ Φιλίππου τοῦ Ἀγαθοῦ, ἔμπλεως ἐνθουσιασμοῦ διὰ τὴν Σταυροφορίαν, ὑπὸ τὸν ὄρον ὅμως νὰ ἡγηθῆ αὐτῆς εἰς ἡγεμών<sup>1</sup>. Ποῖος λοιπὸν ἡγεμὼν ἦτο πλέον ἐνδεδειγμένος ἀπὸ τὸν Αὐτοκράτορα διὰ νὰ ὀδηγήσῃ τὴν Χριστιανωσύνην ἐπιτυχῶς κατὰ τὴν εὐσεβῆ ταύτην ἐπιχείρησιν. ὡς ἔλεγεν καὶ αὐτὸς ὁ Δοῦξ τῆς Βουργουνδίας; Εἰς τὰς 22 Ἰανουαρίου 1453 ὁ Φρειδερίκος Γ΄ ἔστειλε τὸ κάτωθι τελεσίγραφον εἰς τὸν Σουλτάνον Μωάμεθ τὸν Β΄, χωρὶς ἄλλωστε νὰ ἔχῃ προβλέψῃ τίποτε διὰ τὴν ἐνδεχομένην ὑποστήριξιν τῶν ἀπειλῶν του<sup>2</sup>. «Φρειδερίκος, αὐτοκράτωρ τῶν Ρωμαίων πρὸς τὸν μέγαν καὶ ἰσχυρὸν ἡγεμόνα τῶν Τούρκων. Ἀπὸ μαρτυρίας ἀξιόπιστους μανθάνομεν, ὅτι ἐγκατέστησες φρούριον ἐναντι τῆς ἐνδόξου πόλεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ὅτι ἐτοποθέτησες ἐκεῖ πολεμικὰς μηχανάς· ὅτι προτίθεσαι νὰ πολιορκήσῃς τὴν πόλιν καὶ νὰ ἐκδιώξῃς ἐκεῖθεν τὸν

<sup>1</sup> N. Iorga, Ἐνθ' ἀνωτ., III, 342 - 344.

<sup>2</sup> N. Iorga, Ἐνθ' ἀνωτ., II, 481 - 483.

Γαληνότερον Αὐτοκράτορα, τὸν ἀδελφόν μας». Ὁ Κωνσταντίνος ὁ ΙΑ' ἐδήλωνεν ὁ Φρειδερίκος Γ' εἶναι ὀρθόδοξος τὴν πίστιν, οἱ Βυζαντινοὶ λαὸς χριστιανικός, ἡ δὲ Κωνσταντινούπολις, ἀπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου ὑπῆρξεν ἀνεκαθεν χριστιανική. «Ὁθεν, ἐξηκολούθει ὁ Φρειδερίκος Γ', σὲ προειδοποιούμεν καὶ δηλοῦμεν διὰ τῆς παρούσης ἐπιστολῆς, ὅτι ὀφείλεις νὰ κατεδαφίσῃς τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος φρούριον (Ρούμελη—Χισσὰρ) καὶ νὰ ἀπόσχῃς πάσης ἐναντίον τῆς πόλεως καὶ τοῦ αὐτοκράτορος ἐπιθέσεως. Δὲν πρέπει νὰ γίνῃς πρόξενος οὐδεμιᾶς ζημίας εἰς αὐτούς, οὔτε νὰ ἐπιτρέψῃς τοῦτο εἰς ἄλλον τινά. Ἐν ἐναντία περιπτώσει, μὲ τὴν βοήθειαν ὅλων τῶν χριστιανῶν βασιλέων, ὅλων τῶν χριστιανῶν ἡγεμόνων, μὲ τὴν βοήθειαν ὀλοκλήρου τῆς αὐτοκρατορίας μας θὰ ἐνεργήσωμεν οὕτως ὥστε νὰ ἐκμηδενίσωμεν τὰς προσπάθειάς σου, σπεύδοντες εἰς βοήθειαν τῶν ἀγαπητῶν ἐν Χριστῷ ἀδελφῶν μας ἐναντίον τῆς ἐπιθετικῆς σου δυνάμεως. Δοθὲν ἐν τῇ νέᾳ πόλει ἡμῶν, Αὐστρία, τὴν 22αν Ἰανουαρίου 1453, ἔτος δέκατον τρίτον τῆς βασιλείας μας καὶ πρῶτον τῆς αὐτοκρατορίας μας».

Ὁ Μωάμεθ Β', ὅστις εὐρίσκετο ἀκόμη ἐν Ἀνδριανουπόλει, θὰ ἔλαβε, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τὸ τελεσίγραφον τοῦτο τὸν Μάρτιον τοῦ 1453. Ἀπὸ ἀλαζονείαν ἢ καὶ ἴσως ἀπὸ φόβον μήπως αἱ ὥραιαι αὐταὶ δηλώσεις εἰς τὰς ὁποίας ἐπροδίδοντο αἱ ἀνησυχίαι τῆς Δύσεως ἐξελιχθῶσι τέλος καὶ εἰς πράξεις, ὁ Μωάμεθ Β' ἐπέσπευσε τὰς τελευταίας προετοιμασίας του. Ἡ ἀπάντησίς του εἰς τὰς μεγαλαυχίας τοῦ Φρειδερίκου Γ' ὑπῆρξεν ἀπότομος, ταχεῖα καὶ σαφής: τὴν 5ην Ἀπριλίου ὁ σουλτάνος ἐνεφανίσθη μεθ' ὅλων τῶν στρατευμάτων του πρὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, δὲν ἐπέπρωτο δὲ νὰ ἀναχωρήσῃ ἐκεῖθεν, εἰ μὴ μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς πρωτεύουσας καὶ τὴν διὰ παντὸς καταστροφὴν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας.

Οὕτως οἱ ἡγεμόνες καὶ αἱ κυβερνήσεις ἤρχιζαν πλέον νὰ ἀνησυχοῦν διὰ τὴν τύχην τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἄλλ', ἐξαιρέσει προσπαθειῶν τινων, ὁποῖα ἐγκατάλειψις, ὁποῖα ἀβελτηρία, καὶ δὴ ὁποῖα ἀνανδρία! Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εὐρεθῇ δικαιολογία διὰ τὴν στάσιν τῆς Εὐρώπης. Ἡ Εὐρώπη μόνον ἦτο εἰς θέσιν νὰ σώσῃ τὸ Βυζάντιον καὶ ὅμως τὸ ἀφῆκε νὰ καταστραφῇ. Βεβαίως, ἐνετικὸς στόλος εὐρίσκετο ἐν πλῆ, ὁ Ἄλφόνσος Ε' τῆς Ἀραγωνῶνος ἐπεσίτιζε τὴν πρωτεύουσαν ὑπὸ ἰδίαν εὐθύνην, μερικαὶ γαλέραι τοῦ Ποντίφηκος ἐξωπλίζοντο ἐν Ἐνετία, ἀλλ' ὁ πάπας ἐστερεῖτο τοῦ ἀπαιτουμένου κύρους καὶ ἐνεργητικότητος διὰ νὰ δώσῃ τέλος εἰς τὸν πόλεμον τῆς Ἰταλίας. Ἡ Γένοβα καὶ ἡ Φλωρεντία, ἡ πρώτη μὲν ἐξοπλίζουσα, ἔτι κατὰ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1453, πλοῖα ἐναντίον τοῦ Ἄλφόνσου, Ε' <sup>1</sup>, ἡ ἑτέρα δὲ ὑποκινούσα τὴν Οὐγγαρίαν ἐναντίον τῆς Ἐνετίας, κατενόησαν ὀλιγότερον

<sup>1</sup> N. Iorga, Ἐνθ' ἀνωτ., III, 283.



παρά ποτέ την κρισιμότητα τῆς ώρας ἐκείνης. Τέλος ὁ Φρειδερίκος Γ' μὲ τὰς κενὰς ἀπειλὰς του ἐπέσπευσεν ἀδεξίως τὴν λύσιν τοῦ δράματος. Ἡ μόνη δυνατὴ ἐξήγησις διὰ τὴν ἀπουσίαν αὐτὴν τῆς Εὐρώπης εἶναι, ὅτι ὑπελόγιζεν ἴσως ἐπὶ μακροχρονίου ἀντιστάσεως τοῦ Βυζαντίου. Διότι οἱ μισθοφόροι εἶχον ἤδη ἀναχωρήσει δι' ἐκεῖ, ἅπαντες δὲ οἱ Χριστιανοὶ τῆς Ἀνατολῆς εὐρίσκοντο ἐπὶ τόπου καὶ θὰ ὑπεβοήθουν τὸν Κωνσταντῖνον τὸν ΙΑ'. Ἡ Εὐρώπη ἐφαντάζετο ὅτι οἱ Γενοῦήσιοι τοῦ Γαλατᾶ θὰ εἶχον μιμηθῆ τὸ παράδειγμα τῶν Ἑνετῶν. Ἐνοχος ἀμέλεια ἐν μέσῳ τῶν δυσκολιῶν ἐναντίον τῶν ὁποίων ἐπάλαισεν ἡ Εὐρώπη, ποιά τις κόπωσης μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ 1444 καὶ ἰδίως ὑπερβολικὴ πεποίθησις εἰς τὴν δύναμιν τῆς ἑλληνικῆς ἀμύνης δίδουν μίαν πιθανὴν ἐξήγησιν εἰς τὴν ὀλιγορίαν ταύτην τῆς Εὐρώπης, ὀλιγορίαν τὴν ὁποίαν ἐπέπρωτο τόσον ἀκριβὰ νὰ πληρώσῃ. Τὸ γεγονός εἶναι τοσοῦτον λυπηρότερον, καθ' ὅσον κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1453 ὑπῆρχον ἀκόμη εἰς τὴν Δύσιν ἀρκεταὶ δυνάμεις ἔτοιμοι διὰ Σταυροφορίαν. Εἶναι πρὸς τούτοις ἀληθές, ὅτι ὀλόκληρος ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, ἀκολουθοῦσα τὸν Κωνσταντῖνον ΙΑ', θὰ ἔπρεπε νὰ ὀρθωθῆ καὶ νὰ καλέσῃ εἰς βοήθειάν της τὴν Εὐρώπην, συγχρόνως δὲ νὰ συνδράμῃ τιμίως τοὺς ὑπερασπιστάς της.

Πλὴν ὅμως ὁ φανατικὸς κλήρος ἔπραξε τὸ πᾶν διὰ νὰ ἐξεγείρῃ μὲ τὴν βιαίαν πολεμικὴν του τὸν λαὸν ἐναντίον ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι ἐν ὀνόματι τῆς χριστιανικῆς κοινότητος ἤρχοντο πρὸς βοήθειάν του ἢ τοῦλάχιστον ἔπραξε τὸ πᾶν διὰ νὰ ὀδηγήσῃ τὸν λαὸν εἰς τὸ νὰ συνδέσῃ τὰ συμφέροντά του μετὰ τῶν τοῦ κλήρου. Βεβαίως, παρ' ὄλην τὴν δυτικὴν ἐπιρροήν, ἣτις εἶχεν εἰσχωρήσει πολλὰκις ἀρκετὰ βαθέως εἰς τὸν βυζαντινὸν πολιτισμόν, ὁ ἀνταγωνισμὸς μετὰξὺ Δύσεως καὶ Ἀνατολῆς ἐξηκολούθει ἀπὸ τοῦ 1204 βαθὺς καὶ ἰσχυρός. Ἡ εὐθύνη δὲν ἐβάρυνεν ἔξ ὀλοκλήρου τὸ Βυζάντιον· ἀλλὰ δὲν θὰ ἔπρεπε ἀρὰ γε οἱ Ἕλληγες νὰ ἀναλογισθοῦν ὅτι οἱ Τοῦρκοι θὰ διέπραττον ὀμότητας κατὰ πολὺ μεγαλυτέρας ἀπὸ τὰς τῶν Σταυροφόρων τοῦ 1204; Καὶ ἐνώπιον ἀκόμη τοῦ μεγίστου τῶν κινδύνων οἱ Λατῖνοι καθὼς καὶ οἱ Ἕλληγες ἔδειξαν τὴν ἰδίαν μοιραίαν ἔλλειψιν κατανοήσεως καὶ παρέμειναν ἀδιάλλακτοι. Τοῦτο ὑπῆρξεν ἡ μεγαλυτέρα ἀτυχία τοῦ Βυζαντίου ἐκ τῆς ὁποίας ἀπέρρευσαν ὀλαὶ αἱ λοιπαὶ καὶ ἡ πραγματικὴ αἰτία τῆς τελικῆς καταστροφῆς.

Τὸ Βυζάντιον, ἀποφασίσαν νὰ παρίδῃ τὴν λατινικὴν βοήθειαν, ἔπραξε τοῦλάχιστον πᾶν ὅ,τι ἔπρεπε διὰ νὰ σώσῃ ἑαυτό; Βεβαίως ἔγιναν ἐπισημότεραι λιτανεῖαι προπορευομένης τῆς εἰκόνης τῆς Θεοτόκου, προστάτιδος τοῦ Βυζαντίου, βεβαίως ἐτελέσθησαν πολυάριθμοι καὶ κατασκευαστικαὶ λειτουργαὶ εἰς τὴν Ἀγίαν Σοφίαν. Ἀλλ' ἂν ἐξαιρέσωμεν τὸν Κωνσταντῖνον ΙΑ', τὸν Λουκᾶν Νοταρᾶν, καθὼς καὶ μικρόν τινα ἀριθμὸν εὐγενῶν, μόνον οἱ μισητοὶ Λατῖνοι ἐφρούρησαν τὰ τεῖχη τοῦ Θεοδοσίου καὶ παρέτειναν ἐπὶ δύο μῆ-

νας τὴν ὑπαρξιν τῆς αὐτοκρατορίας λαμπρύνοντες τὰς τελευταίας ἡμέρας τῆς με ἀκτῖνα δόξης.

Ἡ κατάπτωση τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου ἐχρονολογοῦντο πρὸ καιροῦ καὶ δυσχερῆς ἦτο ἡ ἀποτίναξις μακροχρονίου παρελθόντος ἀπαρνήσεως καὶ ἐγκαταλείψεως εἰς τὴν μοῖραν. Παρὰ τὰ λεγόμενα ἀπὸ τὸν Δούκαν τὸν Σφραντζῆν, τὸν Λεονάρδον τὸν Χῖον καὶ τὸν Ἰσίδωρον τοῦ Κιέβου οὐδὲν ἐπιτρέπει νὰ βεβαιώσωμεν ὅτι ὁ λαὸς τοῦ Βυζαντίου ἔλαβε σοβαρῶς ἐνεργὸν μέρος εἰς τὴν ἀμυναν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὅπως πολὺ ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Charles Diehl<sup>1</sup> παρὰ τὴν τυφλὴν ἐμπιστοσύνην εἰς τὴν θείαν προστασίαν, διαφαίνεται αἰσθημά τι ἀπαισιοδοξίας εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς, οἵτινες ἐδέχοντο ὅτι τὰ πεπρωμένα τῆς πρωτεύουσας καὶ τῆς βασιλείας ἔφθανον εἰς τὸ τέρμα των καὶ οἵτινες ἐκ τῶν προτέρων ἀνέμενον τὴν τελευταίαν ἡμέραν.

Τοιοιουτρόπως τὸ ἔργον τοῦ Κωνσταντίνου ΙΑ' ἀπέβαινε δυσχερέστατον, διότι τὰ ἐμπόδια ἦσαν πολλὰ καὶ ποικίλα. Καὶ ὅμως διεκυβεύετο αὐτὴ αὕτη ἡ τύχη τοῦ Βυζαντίου. Ὁ τελευταῖος αὐτοκράτωρ ἦτο πράγματι τόσον εὐμενὴς πρὸς τοὺς Λατίνους ὅσον ἐφαίνετο; Δὲν γνωρίζομεν καλῶς τὴν προσωπικότητα τοῦ Κωνσταντίνου ΙΑ'. Κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς βασιλείας του μετῆλθεν ἀναμφισβητήτως πολιτικὴν χαλαρὰν χαριζόμενος περισσότερον τοῦ δέοντος εἰς τὸ λατινοφοβὸν περιβάλλον του. Ἐχρειάσθη ἡ ἄμεσος ὄψις τοῦ κινδύνου διὰ νὰ πεισθῇ περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς εὐρωπαϊκῆς βοήθειας. Εἶναι δίκαιον εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν νὰ τὸν μεμφοθῇ τις διότι ἀπεξενώθη προκαταβολικῶς καὶ τοῦ ἐναπομείναντος μέρους τῆς αὐτοκρατορίας του διὰ νὰ πληρώσῃ τοὺς ἐκ τῆς Δύσεως συμμάχους του, οἵτινες ἦσαν προπαντὸς ἐπιχειρηματῆαι; ἀσφαλῶς ὄχι. Δίδων τὴν Μεσημβριάν ὡς φέουδον εἰς τὸν Ἰωάννην Οὐνυάδην καὶ τὴν Λῆμον εἰς τὸν Ἀλφόνσον Ε' τῆς Ἀραγῶνος καὶ κατόπιν εἰς τὸν Ἰουστινιάνην, ἐνήργει καλλίτερον ἢ ἐὰν ἄφινε νὰ πέσουν τὰ μέρη ταῦτα εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων καὶ ἐπετύγχανεν οὕτω νὰ λάβῃ τὴν ἀναγκαίαν βοήθειαν διὰ νὰ σώσῃ ὅ,τι ἠδύνατο ἀκόμη νὰ σωθῇ: τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὰ πλησιέστερα περίχωρα. Ἄλλ' ἐκεῖ ὅπου ἡ δρᾶσις τοῦ Κωνσταντίνου ΙΑ' ἐγγίζει τὰ ὑψηλότερα ὅρια τῆς ψυχικῆς εὐγενείας εἶναι ὅτι ἀφιέρωσεν ἀποκλειστικῶς ἑαυτὸν εἰς τὴν ἐνοποίησιν τῆς ἀμύνης, ἐπικαλούμενος τὰ κοινὰ ἰδανικά τὰ ὅποια ἔπρεπε νὰ ἐμψυχώσουν καὶ νὰ συμφιλιώσουν Λατίνους καὶ Βυζαντινοὺς ἡγέτας. Ὁ Κωνσταντῖνος ΙΑ' ἔδιδε συνεχῶς τὸ παράδειγμα καὶ τὸ ἔδωσε μέχρι τῆς τελευταίας στιγμῆς μόνος, πιστὸς εἰς τὴν γραμμὴν τὴν ὁποίαν εἶχεν ἔξ ἀρχῆς τῆς συγκρούσεως χαράξει. Ὁ Κωνσταν-

<sup>1</sup> Ch. Diehl, De quelques croyances byzantines sur la fin de Constantinople, Byz. Zeitschr. 30 (1929 - 1930), 192 - 196.



τῖνος ΙΑ' δὲν εἶχε βεβαίως τὴν πολιτικὴν μεγαλοφυΐαν, ἣτις ἐχρειάζετο διὰ νὰ σώσῃ τὴν πατρίδα του. Ἀληθῆς χριστιανός, ἀνδρείος στρατιώτης ἀλλὰ μέτριος διπλωμάτης, ἐδέχθη κληρονομίαν πολὺ βαρεῖαν διὰ τὰς δυνάμεις τὰς ὁποίας διέθετε καὶ ἐπλήρωσε δι' αἰῶνας ὀλοκλήρους παρακαμῆς. Ἀλλ' ἐγνώριζε νὰ ἀποθάνῃ ὡς αὐτοκράτωρ, ἐν μέσῳ τοῦ στρατοῦ του, ἀντιμετωπίζων τὸν ἄπιστον, περιβάλλον οὕτω μὲ τελευταῖον φωτοστέφανον δόξης τὸ Βυζάντιον, τὸ ὁποῖον ὑπέκλυεν ἐνδόξως εἰς τὰς ἐφόδους τοῦ Τούρκου νικητοῦ.

R. GUILLAND